

Orosz István

Szabó István és Debrecen

Aki Szabó István és Debrecen kapcsolatáról akar értekezni, egyszerre van nagyon könnyű és nagyon nehéz helyzetben. Ez a kapcsolat Szabó István életútjából fakadólag természetes és magától értetődő, s csak ismételni lehet azt, amit Szabó István életének ismerői nagyon jól tudnak az általam elmondandók nélkül is. Debrecen szülötte volt, korán elhunyt édesapja szántó-vető ősök gyermekéből lett szappanosmester, egy olyan ipar űzője a 19. század utolsó harmadában, amelynek inkább múltja volt a cívis városban, mint jövője. Édesanyja abból a Kertész-hadból származott, amelynek birtokszerző tagjai még a 19. század elején Balmazújvárosból vándoroltak ugyan be Debrecenbe, de a század utolsó harmadában már öntudatosabb cívis birtokosok voltak, mint sok régi debreceni. A már 1901-ben félárvaságra jutott Szabó István mostohája, Szabó Zsigmond földbirtokosként nem tartozott a jómódú cívisek sorába. Nevelt gyermeke nagyon keveset örökölt abból a cívis mentalitásból, amelynek a 20. század első évtizedében nemcsak a rátartóság, de minden változással való szembefordulás volt a legfőbb jellemző vonása. Sőt, nyiladozó értelmű gyermekként, majd öntudatos ifjúként inkább lázadt mind az ellen, amit a „maradandóság városában” tapasztalt, mint beletörődött volna. Nem a család jelölte ki életpályáját, mint a legtöbb debreceni polgárcsaládban, erre már csak azért sem kerülhetett sor, mert édesanyja hosszas betegsége miatt alkalmatlan is lett volna pályaválasztását befolyásolni, hanem saját magának kellett sokféle próbálkozás után rátalálni a történetkutatói hivatásra. Történetkutatóról szólok, mert magára ő is szívesebben alkalmazta ezt a meghatározást, mint a történetíró. A források felkutatását kiiktathatatlan elemnek tartotta a történelem rekonstruálásában. Meggyőződése volt, hogy a kutatás mozzanatában a múlt való-sághű rekonstruálása is benne foglaltatik, s e megelevenítés a kutató tudatában végbemegy, amihez képest az írásban való rögzítés már csak másodlagos mozzanat. Az 1920-as években, miközben a levéltárban, szerkesztőségekben végzett napi munka mellett jogi és államtudományi doktorátust, majd bölcsészettudományi diplomát és doktorátust szerzett, a költészettel, újságírással, drámaírással való kacérkodás után végérvényesen elkötelezte magát a történetírás mellett. Ez az elkötelezettség Debrecen múltja iránti érdeklődést jelentett, ami természetes egy olyan fiatalember esetében, aki néhány évig a debreceni városi levéltár munkatársa volt s közvetlen kapcsolatba került a város történetének forrásanyagával.

Akik napjainkban Szabó István történetkutatói tevékenységét felidéznek, többnyire társadalomkutatóként, a magyar parasztság történetírójaként emlegetik, teljes joggal, hiszen életművének jelentős részét valóban a parasztság múltjának feltárása alkotja. Tevékenységének másik fő vonulata a magyar etnikum, a magyar

népiség történetének elemzése, amely nem apadt el teljesen 1945 után sem, mert folytatódott demográfiai, településtörténeti írásaiban. Kevesebben szoktak hivatkozni a levéltáros szakma elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó írásaira, bár levéltáros kollégái három évtizeddel azelőtt, halálakor ezen írásai jelentőségét is méltatták. Debrecen polgárainak, a debreceni egyetem oktatóinak, egykori tan-széke és intézete mai örököseinek nem szabad megfeleledkezni arról sem, hogy Szabó István életművének nagyon jól kitapintható vonulatát jelentik azok az írá-sai, amelyek Debrecen múltjával foglalkoznak, de egyáltalán nem lokális érdeklő-déssel és provinciális szemlélettel. Amikor e rövid emlékező előadásban ezekre a tanulmányokra szeretnénk ráirányítani a figyelmet, tesszük ezt azzal a szándékkal is, hogy szülővárosa, egyetemi tanári működésének helye úgy is emlékezzék rá születésének 100. évfordulóján, mint Debrecen múltjának kutatójára. Szabó István debreceni tárgyú tanulmányainak elemzését megkönnyíti, hogy két évtizeddel ez-előtt barátja és munkatársa Balogh István a Déri Múzeum Évkönyvében összeállítást közölt Szabó István debreceni vonatkozású munkásságáról, 1982-ben pedig Bitskey Istvánné, a debreceni egyetem tanárainak munkásságáról szóló sorozat-ban a debreceni napilapokban megjelent kisebb cikkeit is összegyűjtötte.

Ha azokat a közös jellemző vonásokat keressük, amelyek összekapcsolják Szabó István debreceni tárgyú írásait, annyit előjáróban is megállapíthatunk, hogy hiányzik belőlük a helytörténeti irodalmat az ő korában, de azóta is általában jellemző látószögtorzulás, amely a helyi jelenségeket többnyire fontosabbnak látja valóságos szerepükénél. Nem tudták elkerülni ezt a csapdát Debrecen múltjának olyan kiváló kutatói, mint Zoltai Lajos, Ecsedi István vagy Csobán Endre, akiktől Szabó István nemcsak sokat tanult, de a korkülönbség ellenére jó barátságba is ke-rült. Őt a fentebb már említettek megóvták attól, hogy a cívis város lakóinak ma-gatartását minden történeti helyzetben mintának tekintse és feltétlenül helyeselje. A források szigorú kritikája és megrostálása kritikai attitűdöt alakított ki benne e magatartásformák elemzésében is.

Az első nagy témakör, amely a város múltjából Szabó István érdeklődését felkeltette: Debrecen szerepe az 1848–49. évi forradalomban és szabadságharc-ban. Utólag visszatekintve az 1920-as évek első felében írt kisebb cikkeire (Az 1848. március 15-i események hatása Debrecenben, Hol rejtették el 1849-ben a Szent Koronát?, Debrecen az első orosz megszállás alatt 1849-ben, A szabadság-harc debreceni hírlapjai, A Szent Korona Debrecenben 1849-ben, Népitélet Deb-recenben 1849. jún. 30-án, Bem és Debrecen stb.), amelyek a Hajdúföldben illetve a Debreceni Képes Kalendáriumban jelentek meg, úgy tűnik, hogy Szabó István tudatosan készült Debrecen 1848–49-ben játszott szerepének megírására. Ez 1928-ban következett be, amikor megjelent *Debrecen 1848–49-ben* című könyve, amellyel egyébként a bölcsészdoktori fokozatot is megszerezte. E rövid előadás-ban nincs lehetőségünk arra, hogy a könyvnek akár csak legfőbb új tudományos eredményeit összefoglaljuk. Két dologra azonban feltétlenül utalnunk kell. Az egyik, Szabó István azt elemzi, mi történt Debrecenben az utolsó rendi országgyű-lés hónapjaiban, hogyan született meg a városi követek új utasítása a márciusi pes-ti forradalom hatására, hogyan változott meg a város irányítása az áprilisi törvé-

nyek eredményeként, mit tett Debrecen a polgári jogegyenlőség megvalósítása érdekében, mennyiben járult hozzá a nemzetország és az új magyar honvédség megszervezéséhez, 1949. január 7-e után hogyan fogadta be a Pestről menekülő Honvédelmi Bizottmányt és az országgyűlést, milyen anyagi eszközökkel segítette a város a küzdelem megszervezését és a tavaszi hadjárat megalapozását, milyen szerepet játszott az évszázadok óta függetlenségi párti és Habsburg-ellenes debreceni polgárság a trónfosztásban, hogyan vett részt a fogságban is fennhéjázó osztályok tisztjein, milyen viszonyokat kellett elszenvednie a kétszeri orosz megszállás alatt stb. Az elemzés tárgya tehát a helyi történelem volt, az amit Szabó István tudós társa Mályusz Elemér már az 1920-as évek elején a helytörténet legfőbb feladatának tartott. Elkerülte tehát a helytörténet legfőbb veszélyét, hogy ne azt írja meg, ami az adott városban vagy faluban történt, hanem az országos politika jelenségeit visszhangozza. A másik, mindezt úgy írta meg, hogy az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc teljes történetét ismerte, sőt — amint később kiderült — forrásanyagának is birtokában volt, elemzéseinek szempontjai így nem voltak provinciális jellegűek.

Debrecen 1848–49-ben játszott szerepét még egyszer, röviden összefoglalta a Csobán Endre által szerkesztett Debrecen történetében, majd két évtizeddel később az általa szerkesztett és most reprint kiadásban ismét megjelent: *A szabadságharc fővárosa Debrecen* c. kötetben.

Mindhárom írás annak is bizonyítéka, hogy Szabó István életművében szerves kapcsolat van a városok, falvak és az ország története között, s egy-egy hely történetének sajátosságai az ország múltjának fehér foltjait is segíthetnek eltüntetni. Jellemző példának tekinthetjük ebből a szempontból az 1929-ben megjelent tanulmányát a debreceni tanyarendszer kialakulásáról. Nem túlzás annak megállapítása, hogy e viszonylag rövid tanulmány új irányt szabott a hazai tanyatörténeti kutatásoknak, arról nem is szólva, hogy akik azóta foglalkoztak a debreceni tanyák múltjával (Balogh István, Rácz István, Orosz István), arra az alapra építettek, amit Szabó István lerakott. A hazai szállások, illetve tanyák ősi, nomád hagyományokból eredeztetésével szemben ő bizonyította be először, hogy e településformák újkori eredetűek, s Debrecen és más alföldi nagyhatárú mezővárosok esetében bele vannak ágyazva e városok sajátos, pusztai állattenyésztésre épülő határháználatti rendszerébe. A közkeletű felfogással szemben nem látott összefüggést a közösségi legelőkön emelt pásztorépitmények és a magánföldeken települt szállások és tanyák között. Tanulmányát Erdei Ferenc, a tanyakérdés legnagyobb hazai szakértője később alapvető munkának nevezte a tanyarendszer kialakulására vonatkozóan. Egy másik méltatója szerint „Szabó István volt az első kutató, aki egy körülhatárolt terület tanyáinak alakulását történeti módszerrel és történeti felkészültséggel vette vizsgálat alá”. Arra is példa e tanulmány, hogyan lehet eljutni helyi eredmények alapján általános érvényű kérdések megoldásáig. Alig egy évtizeddel később a középkor végi hanyatló jobbágságról írott, ugyancsak meghatározó jellegű tanulmányában abból kiindulva, hogy a tanyák újkori eredetűek, nagy forrásbázisra építve cáfolta azt a feltételezést, hogy az oklevelekben már a 15. században megjelenő *sessio campestralis* kifejezés olyan mezősi telkekre utalt vol-

na, amelyek lakói túlnyomóan állattenyésztéssel foglalkoztak. E hipotézis volt az alapja annak a felfogásnak, amely a hazai tanyákat a valóságosnál legalább 3 évszázaddal idősebbnek vélte. Szabó István a *sessio campestralis* valódi értelmét tisztázva megerősítette korábbi állítását a hazai tanyarendszer újkori eredetéről. E tanulmánya megszerezte számára a nagy hírű néprajztudós, Györffy István elismerését is, annak ellenére, hogy felfogása különbözött a Györffytől. A debreceni tanyák problematikájához még egyszer visszatért 1960-ban abban a kötetben írt tanulmányával, az alföldi tanyarendszer megszüntetését célzó, 1780 és 1850 közötti kísérletek elemzésével, amely kötet tanítványai második generációjának bemutatkozása volt a magyar történetírásban.

A debreceni tanyákról írt tanulmány volt az első, amely Szabó István új érdeklődési körét jelezte. A település- és társadalomtörténeti írásai mellett az 1930-as években már ritkábban fordul Debrecen múltja felé, de Debrecennel kapcsolatos írásai nem szűnnek meg. Az 1930-as évek közepén az Országos Levéltár hivatalnokaként talált rá arra az összeírásra, amely a Hunyadi-család birtokában volt egykor hatalmas debreceni uradalom állapotát írta le Corvin János halála után, amikor Szapolyai János király kótyavetyélte el az uradalom részeit. Ennek az összeírásnak az elemzéséből született *A debreceni uradalom a Mohácsi vész korában* c. tanulmány. Ugyancsak a 16. századi Debrecen a tárgya a *Tokaji rév és Debrecen (1565–1567)* c. írásának. Ebben egy más típusú forrás: egy révnapló mintaszerű történeti feldolgozását találhatjuk meg, de a levont konklúziók is fontosak, nemcsak Debrecen történetére, de a hazai kereskedelem 16. századi állapotára vonatkozóan is. Debrecen — mint kereskedő város — a távolsági kereskedelemnek is fontos központja volt, azok a debreceni kereskedők, akik többször is átkeltek a tokaji réven, nemcsak a felvidéki magyar városokkal, de Lengyelországgal és Sziléziával is kereskedtek.

A mohácsi vész után a három ország határára kerülő, a nemzetközi kereskedelemben is fontos szerepet játszó Debrecen nagy népessége és gazdasági súlya ellenére is földesúri hatalom alatt élő mezőváros maradt. A földesúri hatalom alóli kiszabadulás a város múltjának meghatározó mozzanata volt. Ez — amint ismert — 1693-ban következett be, amikor a város Lipót császártól szabad királyi városi címet kapott, amit 1715-ben az országgyűlés is megerősített. Szabó István 1938-ban írt tanulmánya, *Debrecen szabad királyi városi rangra emelése 1693-ban*, tárta fel elsőként részletesen azt a folyamatot, amelynek eredményeként Debrecen lakossága a polgári rend soraiba lépett. Szabó István lépésről-lépésre vizsgálja és elemzi azt az utat, amelyet a város vezetői megtettek, hogy a privilégiumlevelet elnyerjék. Ez a kálvinista Debrecennek egyáltalán nem volt könnyű, s csak súlyos anyagi áldozatok révén sikerült. Az eredmény azonban megérte az áldozatokat, Debrecen népe kiszabadult a feudális függésből, óriási határán tulajdonosként rendezkedhetett be, bár a 18. század békés éveiben Bécs és Debrecen ellentéte egyre növekedett, s a szabad királyi város lakosságának is sok megaláztatást kellett elszenvednie.

Szabó István akadémiai taggá választása és debreceni egyetemi tanárrá történt kinevezése után nemzetközi hírű tudóssá vált, de mindig büszke volt debrece-

ni voltára s azokra a tanulmányaira, amelyekkel szülővárosa múltját igyekezett feltárni. A város és munkahelye, az egyetem azonban nem becsülte meg munkásságát. És nem is csak azokra az alantas támadásokra gondolok, amelyek a 40-es évek végén és az 50-es évek elején érték, s hozzájárultak ahhoz, hogy 61 éves korában nyugalomba vonuljon s el is költözzék Debrecenből. A kisszerűség egyik jele, hogy sem a várostól, sem az egyetemtől egyetlen kitüntetést sem kapott, de a törvény ellenére lakását sem kapta vissza, amikor az egyetemi villából nyugalomba vonulásakor kiköltözött. Debrecen város most a *Szabadságharc fővárosa Debrecen* c. kötet reprint kiadásával valamit törlesztett adósságából. A 100 éve született Szabó István talán azt is megérdemelné, hogy debreceni tárgyú írásai posztumusz kötetté rendeződjenek.

Irodalom

1. *Balogh István*: Szabó István debreceni vonatkozású munkássága. A Déri Múzeum Évkönyve, 1978.
2. *Balogh István*: Adalékok egy korszak történetírásához, Debreceni Szemle 1993/1.
3. *Bélay Vilmos*: Szabó István (1898–1969) Levéltári szemle, 1969.
4. *Bitskey Istvánné*: Szabó István (1898–1969). A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága 1. k. Debrecen, 1982.
5. *Fáy Béla*: Szabó István életközelből. Születése 80. évfordulójának emlékére. A Déri Múzeum Évkönyve, 1978.
6. *Fűr Lajos*: Szabó István (In: Szabó István: Jobbágyok–parasztok), Bp., 1976.
7. *Orosz István*: 80 éve született Szabó István. A történetíró munkássága. Alföld, 1978. 7. sz.
8. *Orosz István*: A debreceni agrártörténeti iskola. Debreceni Szemle 1985/2. sz.
9. *Orosz István*: Egy centenáriumi kötet kálváriája (*Szabó István, szerk.*: A szabadságharc fővárosa Debrecen 1849 január–május), Debrecen, 1948. Reprint, 1998. Utószó.
10. *Rácz István*: Szabó István tanári munkássága. Alföld 1978. 7. sz.
11. *Sinkovics István*: Szabó István. Levéltári Közlemények, 1969.
12. *Szabad György*: Szabó István a felszabaduló jobbágyság földtulajdonlási igényéről. (*Rácz István, szerk.*: Szabó István-Emlékkönyv), Debrecen, 1998.